

TARTALOM

A honfoglalás és az államalapítás kora

- **Glatz Ferenc:** Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában 3
- **Kristó Gyula:** A magyar államalapítás 8
- **Herwig Wolfram:** Magyarok, frankok, bajorok 12
- **Johannes Fried:** Adalbert és Magyarország 15
- **Dusan Trestik:** Csehek és magyarok 18
- **Niederhauser Emil:** Lengyel fejedelemség 19
- **Neven Budak:** Horvátok és magyarok 21
- **Vassil Gjuzev:** Bolgárok és a magyar állam 24
- **Font Márta:** Magyarország és a Kijevi Rusz 26

A világ száz évvel ezelőtt

- **Frank Tibor:** Az Egyesült Államok a „nagykorúság” küszöbén 30

Figyelő

- **Bóna István:** Erdély a honfoglalás és az államalapítás korában 35
- **A fáraók és Afrika (B. Szabó Károly)** 39
- **Kertész István:** Kalandozások Odüsszeusszal 43
- **Frisnyák Zsuzsa:** A villamos 47
- **Wolfgang Rackebandt:** Ideologizált városrekonstrukció 51

Tisztelet Szerkesztőség!

- **Joseph Held:** A Tulipán-ügy 61

Hírek

- A boncolás története • A pisai ferde torony • A herculaneumi könyvtár • Kalóznők: hősnők vagy rablógyilkosok? • Fogoly-adatbázis (Farkas Ildikó) 62

Életút

- Történelemábrázolás, kortörténetírás – ecsettel (Glatz Ferenc–Burucs Kornélia) 64

História

Szerkesztő: Glatz Ferenc

A szerkesztőség tagjai: Engel Pál, Kertész István, Sipos Péter, Szász Zoltán, Tóth István György

Olvasószerkesztő: Burucs Kornélia

Szerkesztőségi titkárság: Kocsis Gabriella, Farkas Ildikó

Munkatársak:

Demeter Zsuzsanna, Stemlerné Balog Ilona (kép); Horváth Imre (számítógépes tördelés); Nagy Béla (térkép)

Felelős kiadó: História Alapítvány
Elnök: *Niederhauser Emil*
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri u. 53.
Telefon: 356-0457 Levélcím: Pf 9. Bp. 1250
www.historia.hu

A História Alapítvány bankszámlaszáma:
11701004-20125394 OTP Bp., I. ker. Alagút u. 3.

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványcsoportja

Vezető: *Kovács Éva*

Nyomás: MESTERPRINT Kft.
Budapest, Vak Bottyán u. 30–32/B
Felelős vezető: *Losonczy György*

Megjelenik évente tízszer.
Előfizetési díj: 1 évre 1100 Ft

Terjeszti: LAPKER Rt. és alternatív terjesztők
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságnál (HELP), Budapest, Orczy tér 1–3.
Külföldre előfizethető: Hess András Kereskedelmi Kft.
H-1406 Budapest, P. O. Box 53

HU ISSN 01392409. Index: 25384
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

A HONFOGLALÁS ÉS AZ ÁLLAMALAPÍTÁS KORA

„Magyarok és szomszédai az államalapítás korában” címmel az MTA és az Európa Intézet Budapest nemzetközi konferenciát rendezett 2000. december 8–9-én. A konferencia a millenniumi megemlékezések legnagyobb nemzetközi tudományos rendezvénye volt. A cél: a magyar államalapítást beilleszteni közép-kelet-európai történelmi keretekbe. A cél: erősíteni a kialakuló regionális szemléletet a térség történetírásában. A cél: hozzászoktatni a hazai közvéleményt, hogy a magyar történelmet (és jelenünket, jövőnket) regionális összefüggésekbe ágyazza, hogy nemzeti történelmünket (jelenünket, jövőnket) jobban megértse.

A következőkben a konferencia előadásait közöljük (egyes esetekben rövidített formában; teljes terjedelmükben magyarul a Történelmi Szemle 2001. évi számai, idegen nyelven az Európa Intézet évkönyvsorozata, a „Begegnungen” 13. kötete teszi közzé). A konferencia bevezetőjét Glatz Ferenc tartotta németül, szabad előadásban. Alább a magyar nyelvű teljes szöveget közöljük.

Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában

Magyarok és szomszédai az államalapítás korában

I. ÁLLAMALAPÍTÁSOK EGY IDŐBEN • Állandósult szállásterületek • Egyház és államszervezet • II. A NYUGATI ÉS KELETI KULTÚRÁK ÜTKÖZÉSI ZÓNÁJA • Eurázsiai lovasnomádok • Nyugat-európai földműves népek III. A MAGYAROK • A magyar honfoglalás • A magyarok állama • Az összehasonlítás szüksége IV. REGIONÁLIS AZONOSSÁGOK • Nagy hatalmak terjeszkedése • Új hit, új közösség-szervezet • Új társadalomszervezet • Az európai kultúrkör kialakulása • Kereszténység, pogányság: keverékkultúra • Teljes értékű kultúrák • Másként szerveződött régió • Szinkron a történelemben, aszinkron a történetírásban • V. ÚJ, REGIONÁLIS TÖRTÉNETISZEMLÉLETÉRT • A történetírás nemzetállami céljai • Fordulat a nyugati történetírásban (1963) • A nemzetállam Közép-Kelet-Európában • Rendszerváltás a szovjet zónában • VI. A REGIONÁLIS SZEMLÉLET ALAPJAI • A rendszerváltás nemzedéke • Az új történetírás gyökerei • Új historiográfiai központok a térségben • A marxista Kelet-Európa-kutatás • A Monarchia-kutatás megújítása • VII. A JÖVŐRŐL

I. Államalapítások egy időben

Állandósult szállásterületek

A közép-kelet-európai térség első államai hozzávetőlegesen egy időben alakultak ki.

Amikor a magyarok a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencébe érkeznek, későbbi (mai) szomszédai többségükben már ott élnek *állandó* (mai) *szállásterületükön*. Északról Dél felé haladva a Balti-tengertől az Adriáig, illetve az Al-Dunáig terjedő területen: a *lengyel törzsek* (közéjük ékelve a poroszok, litvánok), délnyugatra tőlük a *csehek*, a Kárpátok északnyugati karéján a *morvák*. Az Alpok keleti lejtőin német ajkúak (a mai Stájerország területén) és szlávok (karantánok vagy szlovének) a Száva és az Adria között a *horvátok*, a Duna-

Tisza összefolyásától délre a szerbek, délkeletre a bolgárok (és feltehetően a mai románok ősei, a *vlachok*). A Kárpátoktól keletre – a mai Dél-Ukrajna területén – a *besenyők* fennhatósága alatt élő félnomád népek, északkeleten pedig, a Kárpátoktól a Balti-tengerig, a *Kijevi Rusz* népei.

Közel egy időben, a 10. században keletkeznek ezen népek első szilárd *államalakulatai*: kialakul egy fejedelmi központ, amely szervezi az etnikailag-nyelvilleg rokon törzseket, egységes adófizetésre fogja a területen élőket. És: minden ilyen államszervezés mögött ott áll a terjeszkedő *keresztény egyház*, amely a tízparancsolat alapján új tulajdoni, családi rendet és azonos istenhítet (egyistenhitet) hirdet. A keresztény egyház két központból, két rítus szerint szerveződik és terjeszkedik: nyugaton a római (a lengyel, cseh, morva, horvát és magyar szállásterületeken), keleten a bizánci (a bolgár, szerb, rusz és részben magyar szállásterületeken) egyházközpont. A kétféle életelv azután a nagy egyházszakadáshoz, a skizmához vezet 1054-ben.

Egyház és államszervezet

A kereszténység terjedésével együtt jár a két egyházi központ szervezetének kiépítése a még pogány területeken. *Kereszténység, egyházszervezet és az új típusú államszervezet* kialakítása tehát együtt jár. Ismét északról dél felé haladva: a *lengyeleknél* az első, a törzsek által közösen elismert fejedelem Mieszko (966), aki felveszi a római kereszténységet, majd Vitéz Boleszláv 992–1000 között önálló fejedelemséget és önálló érsekséget alapít (gnieznói érsekség); a pogány *csehek* először felkelnek fejedelmük (Vencel) ellen, aki a

kereszténységet államvallássá akarja tenni, majd német függőségbe kerülve elfogadják az új hitet (Boleszláv 950, illetve 973); a morváknak már államuk van, amelyet a magyarok vertek szét (906); a mai Ausztria területén a német államszervezés eredményeként *Karintia hercegség* lesz (976), majd *Ostmark*, élére a Babenberg-család kerül örgrófként és tartományukat Ausztriának kezdik nevezni (996). Az Adria partján a *horvátok* már a 9. század óta a római rítusú keresztység alatt élnek, 924-ben már keresztény királyuk van.

Az Al-Dunától délre már a 9. században nagyhatalommá növő Bolgár Birodalom található. A jól szervezett bolgár állam (680), amelynek élén a kagán már 865-ben felveszi a bizánci rítusú kereszténységet. Állandó háborúskodásban élnek a szerbekkel, de mindenekelőtt Bizánccal, majd a Kijevi Russzal.

II. A nyugati és keleti kultúrák ütközési zónája

A kultúrák találkozása a világtörténelemben különböző módon megy végbe. Közép-Kelet-Európa térségében többször ütközött össze az *eurázsiai lovasnomád kultúra* a *nyugat-európai letelepült földműves kultúrákkal*. Az első összecsapásokat a Kr. u. 1. századtól a rómaiak vívták a Dunánál kiépült limes mentén, illetve a mai Erdélyben. Azután a hunok (5. század), az avarok (7–9. század), majd a magyarok a 10. században, azután a tatárok a 13. században, végül a törökök a 14. században jelentek itt meg.

A keleti és nyugati kultúrák *különbözőségének* és az *ütközések* okainak összehasonlító és összefoglaló bemutatása még várat magára. Az összehasonlító és szintetizáló „Európa-történetek” – melyek most, az 1990-es években kezdenek ismét megszületni – feladata lesz ezen összehasonlítás elvégzése is. (A legjobb összevetés Engel Pál kitűnő könyvében, A magyarok Európában I. kötetében olvasható.) Az már ma is ismert, hogy a különbözőségekből kiemelt szerepet kaptak az emberi életformákat alapjában meghatározó *természeti viszonyok* eltérései.

Eurázsiai lovasnomádok

A *steppei népek* története az utolsó jégkorszaktól, a Kr. e. 12. századtól a Kr. u. 15. századig meglehetősen hiányos a világ történetírásában. A bennünket érdeklő lovasnomád kultúra fennállását a történetírás a Kr. e. 1000–Kr. u. 1500 közötti időszakra helyezi. Éghajlati változások és az Iránból kiáramló iráni népek határozzák meg e mintegy 2500 év történelmét a steppén. Az Iránból származó lótényesztés és vasművesség a döntő elem az *életmódban*. Az *élelem fő forrása* a nomád állattenyésztés (főként a ló és a juh), hajtják állataikat egyik

remvidéken ütközik először a Római Birodalommal, éppen a Duna mentén, illetve Erdélyben, s mutatják be életmódjukat a Nyugatnak, amikor Attila hun seregei Itáliáig nyomulnak (451), majd amikor a magyarok Itáliát, Hispániát, a német területeket pusztítják (900–955 között). Sajnos a steppén a 19–20. században keletkezett világbirodalmak: Oroszország és a Szovjetunió történetírása alapján megmaradt Európa-centrikusnak, és nem foglalkozott megfelelően a steppei népek történetével. Mint ahogy a steppei kultúrát meghatározó iráni, illetve tatár-mongol kultúrák feltárása sem kapott a 20. században, a professzionista történetírás korában megfelelő támogatást, és nem tudta e csodálatos kultúrákat a világ

legelőről a másikra. Napi életemük a legelőért való harc a szomszéd népekkel. A *mozgó életforma* határozza meg *közösségi szervezetüket*. *Vérségi-rokonsági* alapon szerveződő társadalmi rendben élnek, ahol a családok nemzetségeket, a nemzetségek törzseket alkotnak. Főként sátorban laknak, életük jelentős részét lovon töltik. Isteneik (istenképzeteik) a természethez kötődnek. Az időjárással, természettel állandó küzdelemben álló kemény emberek. Jó *harcosok*, hadviselésük rendkívül hatékony: felülmúlhatatlan lovasok, akik száguldás közben kiválóan nyilaznak. Leleményes, a természeti környezet adottságait – folyók, völgyek, erdők adta harctéri körülményeket – kiválóan kihasználó hadvezérek vannak.

A kínai Nagy Faltól egészen az Al-Dunáig, illetve a Kárpátokig uralja e kultúra a steppét. A különböző nomád népek egyaránt veszélyeztették a letelepült társadalmakat *Kínában* (a steppe keleti határterületén), éppúgy a *Duna mentén* (a steppe nyugati határterületén). A kínaiak a Nagy Falat, a rómaiak a limest építették ki ellenük. Ha a steppén megindult egy népmozgás – keletkezett egy erősebb nomád törzs, amely új birodalmat alkotott, és szorított ki másokat a peremvidék felé –, akkor megjelentek a „civilizált” területeken a „barbárok”.

Hunok, szarmaták, később mongol tatárok, besenyők a Kr. utáni 1500-ig törtek be mind az ázsiai kínai, mind a közép-kelet-európai szláv, római területekre. (Míg nem a közép-kelet-európai térségben szilárd államalakulatok jöttek létre: a lengyel, a cseh, a magyar a 10. században, s míg nem azután az orosz fejedelem 1502-ben szétverte a tatárok híres Aranyhordáját, bár a tatárok fejedelemségei 1783-ig fennállnak.)

A magyarok e steppei népek egyik kicsiny népeként éltek a 9. századig. És a steppei néphullámozás lökte őket a Kárpát-medencébe.

Őket a letelepült, civilizált (vagyis városlakó) népek barbároknak nevezik. A nomád steppei kultúra a nyugati pe-

történetírása számára eléggé hozzáférhetővé tenni. A modern magyar történetírásnak is felróható az iráni kultúrelemek tanulmányozásának elmaradása, amely elemek egyébként másfél évezreden át határozták meg a honfoglalás előtt ősaink életkereteit. És ugyanígy késik a türk elemek tanulmányozása is.

Nyugat-európai földműves népek

A steppei kultúrával szemben áll a letelepült és *terület szerint szerveződött nyugat-európai társadalom* (község, illetve grófság, fejedelemség). Többnyire városlakók, akinek *képviselési alapon* választott elöljárók intézik közösségi dolgaiikat. Domesztikált állattenyésztés és – igaz, nyomorúságos, de mégis rendszeres – *szemes termesztés* az élelemforrásuk. Életformájuk a békés termelésre, kézművességre alapozódik. Írott törvények – a rómaiak által a Kr. e. 5. században írásba foglalt törvények – szabályozzák életüket, amelyek rögzítik a nincstelenek–gazdagok, elöljárók–igazgatottak viszonyát, megállapítják az egyén kötelezettségeit, a városvédelem alapjait.

Az *írásbeliség* hagyományozó ereje ismeretfelhalmozást tesz lehetővé, a kiemelkedett vezető réteg írásban örökíti ismereteit az utókorra, vagy színházi és olvasóközönségnek történelmi művekbe, drámákba, versekbe fogalmazza. Ők barbárnak nevezik a be-betörő steppei népeket, ahogy a

Földművesek egy 11. századi miniatúrán

görögök is barbárnak neveztek minden népet, amelynek nem volt íráskultúrája. (A szakirodalom még mindig érezhetően a középkori keresztény krónikások és a későbbi nyugat-európai történetírás értékelései alapján áll, amelyek a keresztényi életelveket követték értékeléseikben: a keleti barbár nomádok [pogányok] és a nyugati civilizált görög-római-frank-germán [keresztény] műveltség összeütközését látatják.)

A reális kép alapvonalainak felrajzolása és a reális értékelés megkezdődött, az összehasonlító kutatások remélhetően erősödni fognak. Ha más nem, akkor az Európai Unió keleti kiterjesztése és a gazdasági globalizáció ösztönözni fogja a történetírást ilyen irányba. És feltehetően konszolidálódni fognak a volt keleti kultúrák területén élő mai államok is: Oroszország, illetve a FÁK, az iráni és a kínai, mongol politikai rendszerek. Akik azután feltárják számunkra mai szállásterületük ősi emlékeit, és azokat a világ más kultúráival (velünk) összehasonlításban fogják vizsgálni.

Akárhogy is alakult a *keleti steppei nomád kultúrák* és a *nyugati világ ütközéseinek* történeti értékelése, ténynek tekinthetjük, hogy a *magyar honfoglalás és államalapítás* ezen ütközéseknek az egyik fejezete.

III. A magyarok

A magyar honfoglalás

A magyarok 830-ban a steppéről nyugati irányba vándorolva az *Etelközben*, a Kárpátok keleti térségében telepedtek le. Mozgásrádiuszuk innen kiterjedt nyugati irányban a Kárpát-medencére, délen pedig egészen az Al-Dunáig. A lovasnomád népek ismeretes hadi és kereskedelmi rádiuszairól van szó. (Amit meghatároztak az évszakok, a lovon bejárható terület, az utódgondozás követelményei.) Így találjuk meg 830 után, a 9. század második felében a magyarokat újra és újra a nyugat-európai és a keleti, bizánci keresztény kultúrák szállásterületének keleti, illetve északi

határvidékein. Ismeretes, hogy írott forrásaink 861-től beszélnek arról, hogy a magyarok, elsősorban a frank-szláv összeütközések, felfogadott szövetségeikként harcolnak, és ugyanígy jelennek meg délen is az Al-Dunánál a görög és bolgár konfliktusokban, ha úgy tetszik, „zsoldosként”. A magyarság ezen mozgásának (861–955) egyik folyamánya a magyar honfoglalás. Menekültek 895–896-ban az erős besenyők elől, akik nagy területet uraltak ekkor a Kárpátoktól keletre. Bejöttek a Kárpát-medencébe, amelyről feltehetően jó ismereteik voltak a korábbi harcok révén. Itt maradtak és megsemmisítették a Kárpát-medence egyes részeit uraló kis sláv, valamint frank hercegségeket.

A magyarok a térség – nevezzük Közép-Kelet-Európának – egyetlen „üres” területére, a Kárpát-medencébe a 9–10. század fordulóján érkeztek. Épp akkor, amikor rögzültek a Balti-tenger, az Adria- és Földközi-tenger közötti háromszögben a *szállásterületek határai*.

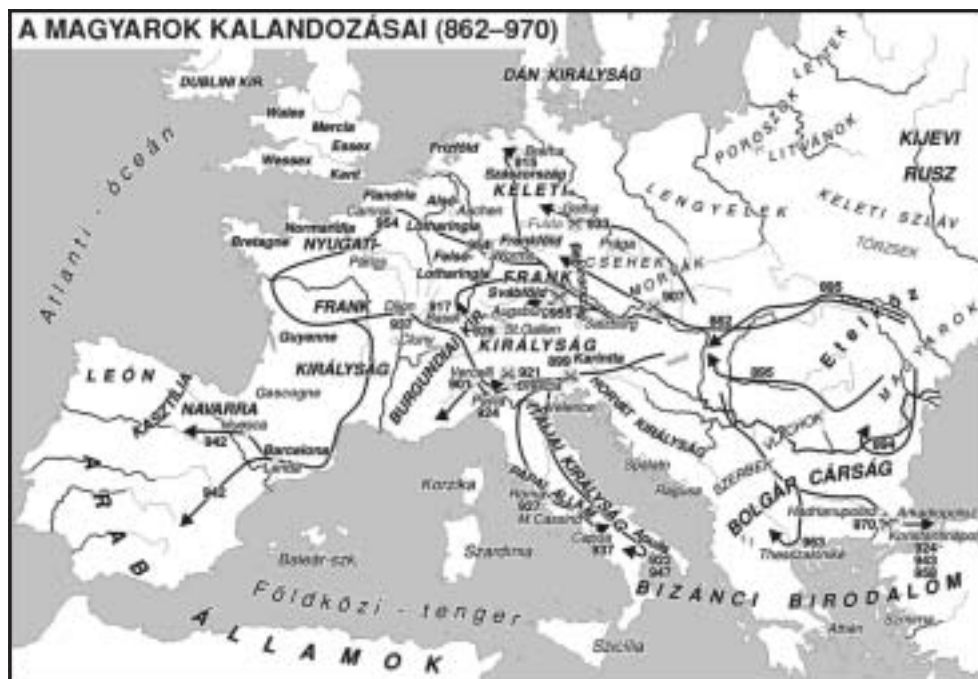
A Kárpát-medencébe érkezett magyar törzsek ugyanígy bekerültek a *német-bizánci-szláv* (bolgár, orosz) birodalmi terjeszkedések háromszögébe, mint a lengyel, cseh, karintiai, szlovén, morva, horvát, szerb, vlach és egyéb népek, illetve ezek államai. A különbség az, hogy egyrészt a magyaroknak a *Kárpát-medence természetes védettséget* ad, másrészt az, hogy a magyarok kiválóan képzett hadinéppel rendelkeznek. A *steppéről hozott erős katonai szervezetük* lehetővé tette, hogy a térségben terjeszkedő nagyhatalmak szövetségeiként szomszédokkal szemben maguk is támadóként lépnek fel. Így vesznek részt a Német-római Birodalom megalapításáig (962) az egymás ellen harcoló német (bajor, szász), majd délen a bolgár-bizánci-rusz összeütközésekben. (Ezt nevezi történetírásunk a magyar kalandozások korának.)

A magyarok állama

A szomszéd népekhez hasonlóan a 10. század közepétől erősödik a központi területszervezési erő, a fejedelmi hatalom. A Kárpát-medence nyugati felén a római, keleti felén a bizánci kereszténység kezd téríteni. Az erős kezű Géza (972–997), majd István (997–1038) a lengyel, a kijevi fejedelmekkel egy időben alapítják meg a *keresztény magyar királyságot*. Amelyik azután – ahogy a többiek is – igyekszik a maga szállásterületét rögzíteni, ha kell, védeni a szomszédos nagyhatalomtól, és ha lehet, uralma alá hajtani a gyengébb szomszédokat. (Horvátország, Halics, illetve az Al-Dunai területek, 11–13. század.)

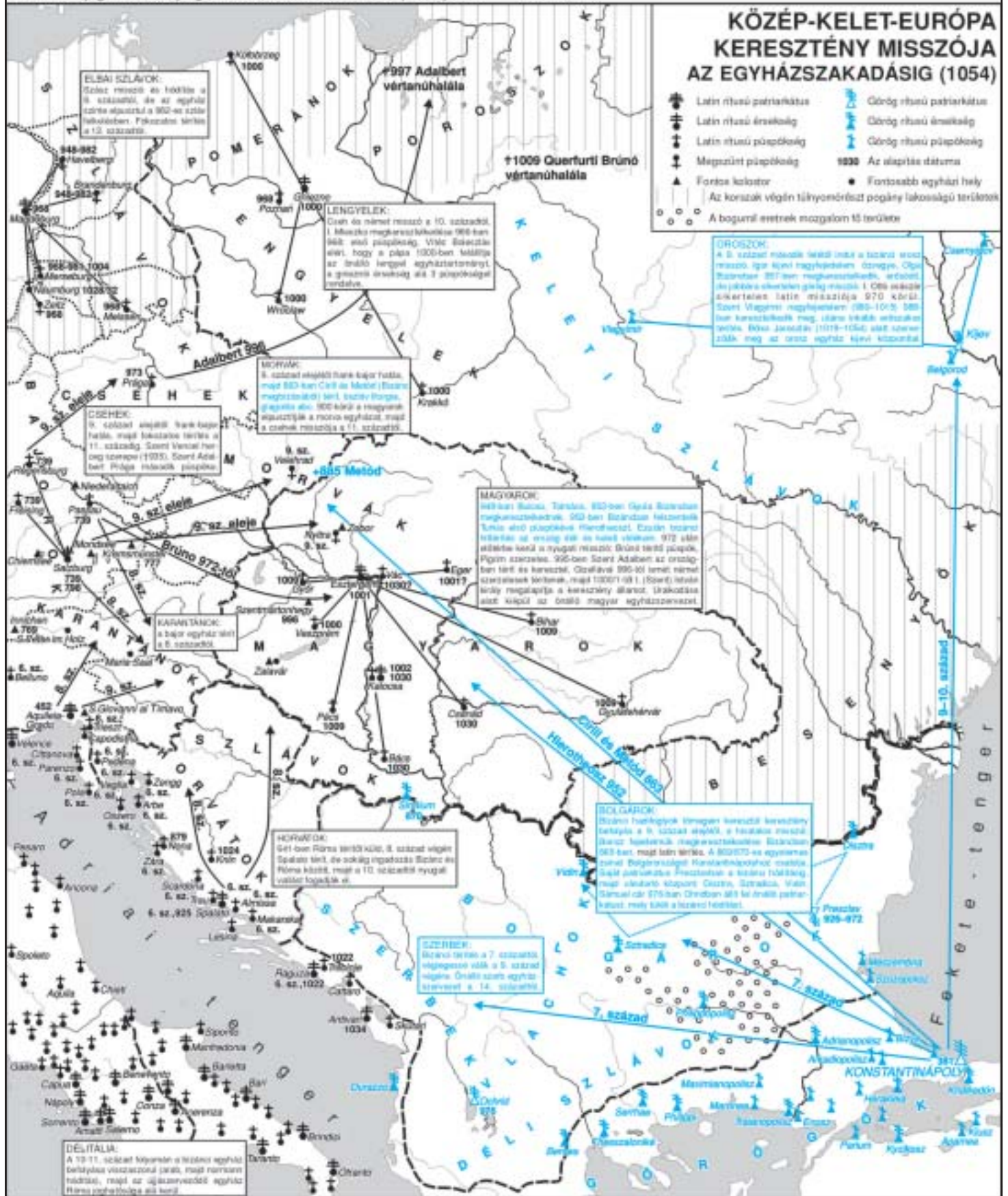
Az államalapítás nemcsak a *magyarságot óvta meg* a pusztulástól és a körülötte élő nagyobb népek kultúrájába való felszívódástól, hanem a vele egy területigazgatási egységben élő más, hozzá hasonlóan kicsiny népeket is. Egy olyan szilárd igazgatási egységet hozott létre a nyugat-európai kultúrkör pere-

Folytatás az 54. oldalon

A térkép a közép-kelet-európai térség keresztényi választásait mutatja be a szlovák megjelenésétől az 1054-es egyházszakadási (mely aztán később véglegessé vált). A Balkánon a 600 körül meglévő antik egyházi központok nagy része a szláv betörések miatt elpusztult és a következő évszázadokban csak részben tudták helyreállítani. Ekkor került Dél-Itália és a Nyugat-Balkán bizánci egyházhatárhoz alá. A szláv misszió a 7. századtól megindult, melyet a megerősödött szász és bajor latin egyház és a bizánci egyház olykor erős rivalizálása jellemez. A szláv misszió az ezredfordulóra nagy eredményeket hozott: a Balkán népei (bolgárok, szerbek, vlachok) és a kijevi állam a görög rítusú keleti kereszténységet fogadta el hivatalos vallásnak. A nyugati szlovák (elbai szlovák, csehek, morvák, lengyelek, karantánok, horvátok) és a magyarok a latin rítusú nyugati kereszténység mellett döntöttek. A sikerek mellett persze jelentős

viszacsúszások is tartózták a térség vallási képét. Az Elba menti szláv felekés 982-ben szinte teljesen elpusztította a missziós eredményeket, így ezen térség térítésére csak a 12. században került sor kereszties háború keretében. Így járnak a Balti-tenger menti pomerán és porosz törzsek is. Jelentős pogány többségű területek maradtak a Fekete-tenger északi partvidékén is, amelynek missziója majd még évszázadokig fog tartani. 930 körül a bolgárok között megjelenik és gyorsan terjed egy dualista eretnekség, a bogumilizmus. Az egyház hívalkodása és a papok gyakori méltatlan viselkedése miatt kiábrándult nép tömegesen fordul az új tan felé, amely elmélyültbb hitet követel híveitől. Az öldöklések miatt a bogumil közösségek az Észak-Balkánra húzódnak majd vissza, ahol többek között a magyar királyoknak is ideológiai okot szolgáltatnak majd a beavatkozásra.

Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában

Folytatás a 6. oldalról

mén, amely igazgatási egység a következő évszázadokban a keletről benyomuló különböző népeket feltartotta. Feltartotta, és így az *ütközések területe* lett. (Ugyanilyen szerepet játszott majd a későbbiekben északon a lengyel, tőlünk keletre a román, délen a szerb, a horvát állam.) A kultúráknak ez a folyamatos ütközése a magyarok történelmében sok *hátrányt* hozott. (Állandó háborúskodást és az ezzel együtt járó népi, anyagi pusztulásokat.) De ugyanakkor *előnye* is volt, mivel fontos kulturális értéket is teremtett: a különböző kultúrák ütközésének és együttélésének a technikáját alakította ki ebben a népben.

Az összehasonlítás szükségége

A magyarok és a magyar állam története csakis a közép-kelet-európai népek történelmének ismeretében értékelhető – könnyen belátható igazság a fentebb mondottak után. Mint ahogy a térség minden népének történelme csak ilyen *regionális, térségi összehasonlításban érthető, értékelhető*. (Itt most eltekintünk annak taglalásától, hogy mit mutatnak az észak-európai kis népek – a dán, a svéd, a norvég, sőt az angliai népek – korabeli történetével összehasonlításaink. Az európai kultúra központjának, a volt Frank Birodalomnak északi és keleti peremvidéke sok hasonlóságot mutat: a kereszténység és a nyugati (római) típusú (államszervezési, területigazgatási szervezési) gyakorlat terjedése északi-keleti irányban egy időben halad; nő, bővül a keresztény kultúra szervezési rádiusza. A peremvidéken élő (jobbára) pogány kis népek alkalmazkodása, ellenállása is hasonló jegeket mutat. (De e kérdés megtárgyalása már egy következő vállalkozás témája lehet: az európai kis népek összehasonlító történetének első fejezete.)

A következőkben néhány, a térség államalakulatainak korai történelmét meghatározó és máig kiható *közös témáról* szeretnék vitát indítani. Egy kezdődő eszmecsere bevezetőjeként. Amely eszmecsere a *regionális történetiszemlétről*, annak *szakmai indokoltságáról* és *napi politikai hasznáról* szólhat.

IV. Regionális azonosságok

Nagyhatalmak terjeszkedése

A *nagyhatalmak dinamikus terjeszkedése* minden közép-kelet-európai kis nép állammá szerveződésében és keresztény hitre térésében kiemelt szerepet játszik. A Kárpátoktól *nyugatra* és *északra* a német uralkodók (Keleti Frank Királyság) terjeszkednek keleti irányban, s amikor 962-ben megalapítják a Német-római Birodalmat, ebbe már beletartozik a mai cseh és az osztrák terület. A német terjeszkedés meghatározó a lengyel állam létrejöttében is. A Német-római Birodalom keleti terjeszkedése készíti az egymással harcoló lengyel törzseket az egyesülésre, az önálló területigazgatási és uralmi szervezet, a királyság létrehozására.

A Kárpát-medencétől *keletre* és *délre* a Bizánci Birodalom hódít a bolgár és szerb területek felé. *Északkeleten*

ugyanakkor a normannok által szervezett Kijevi Rusz uralkodója, Szvjatoszláv (962–972) hódít: széttöri a steppei nagy birodalmat, a kazár kaganátust és délen, a Balkánon rövid időre Bulgáriát is. Fia, Nagy Vlagyimir (980–1015) felveszi és erőszakosan államvallássá teszi a bizánci kereszténységet (988).

Új hit, új közösség-szervezet

A közép-kelet-európai államok füzérének a kialakulása a 10–11. században része a keresztény kultúra terjedésének.

Ma már elfogadja a szakma a megfigyelést: mind a nyugati, mind a bizánci kereszténység terjedése nemcsak egy hitvilág, hanem *életformák terjeszkedése* is volt. Egy *új életszemlélet* és az új életszemlélethez társuló *új munkakultúra, új érintkezéskultúra* és *új társadalmi szokásrend* hódított teret. A tízparancsolat és a zsidó-keresztény kultúrkör alapelvei: az Ószövetséghez kapcsolódó újszövetségi tanítások csak részben szóltak az ember és az Isten, az evilági és a transzcendentális viszonyáról. *A tízparancsolat elsősorban az emberek mindennapi életének új alaptörvényeit rögzítette*. Szentesítette a magántulajdont, kiterjesztve azt a napi használati eszközökről (szerszámok, fegyverek, lovak stb.) az emberi és tárgyi világ egészére. Szentesítik az egyenjűséget, az öröklést, ami a *férfi-nő, szülő-gyermek* viszonyát határozza meg, alakítja át. A kötelező pihenőnap, a kötele-

Bencések, ciszterciek

A bencések (Ordo Sancti Benedicti) Szent Benedek által 539-ben alapított férfi rend. Az első nyugati szerzetesrend Itáliában már a 6. században elterjedt, majd a 7. századtól Angliában, Skóciában, a frankok között, a 8. századtól pedig Hispániában és a német területeken (744: Fulda alapítása) is megjelent. Az eredeti Szent Benedek-i elvekhez való visszatérést hirdető megújulás Cluny kolostorából indult a 10–11. században; a pápaság is a bencés szerzetesek mozgalmának segítségével próbálta megtisztítani az egyházat a túlzott világi befolyástól. A clunyi reform a francia, német, itáliai, hispániai és angliai területeken is éreztette hatását. Magyarországon a bencések nevéhez fűződnek az első térítések, misszionáriusi és lelkipásztori munkát végeztek, de az egyházszervezet kiépülésével e feladatokat a világi papság vette át, a bencések visszavonultak kolostoraikba. Az első Árpád-házi királyok szinte mindannyian alapítottak bencés monostort. (I. István alapította Pannonthalma, Pécsvárad, Zalavár, Zoborhegy, Bakonybél monostorait, I. András Tihanyban, I. Béla Szekszárdon és Kolozsmonostoron, I. Géza Garamszentbenedeken. I. László Koloson, Szentjobbon és Bátán alapított bencés monostort, amelyek főként hiteleshelyül szolgáltak, de a korabeli művelődésben, az oktatásban és főként az egyházi „képzésben” is kiemelkedő szerepet játszottak.)

Új rendek is születtek a Benedek-rendből, köztük a ciszterciek (1098), akik szegénységet, egyszerűséget és a saját munkájukból való létfenntartást hirdették, jelentősen hozzájárulva ezzel pl. a mezőgazdaság fejlődéséhez. Rendjük rohamosan terjedt el a latin kereszténység országaiban. Nálunk az Árpád-házi királyok alapították a jelentősebb ciszterci monostorokat.

FARKAS ILDIKÓ

ző istentisztelet, annak előírásai, a közös éneklés, a pap és a hívő viszonya, új legitim kapcsolati fórumokat és témákat iktat egyén és egyén érintkezésébe. Részleteiben ma már nehezen rekonstruálható változások...

Új társadalomszervezet

A kereszténység párban jár a Római Birodalom görög-római *közösségszervezési elveinek* hódításával. De ezen új elvek terjedése sem egyszerűen csak a már említett, Kr. e. 5. századi római XII táblás törvények tételeinek terjesztését jelenti, hanem az egyén és közösség napi életviszonyainak átgyúrását. Meghatározták a közösség előjáróinak kiválasztását, szigorú törvényekbe foglalták a napi életkereteket: az egyén adózását (rögzítették a járadékokat), a „köz”-re hivatkozva arról rendelkeztek, hogy a köz érdekére külön professzionista tisztviselők ügyeljenek (védelmi, közbiztonsági, rendfelügyelői, természetvédelmi, termelészervezői funkciók). A közösség minden tagjának életét egységes, világosan áttekinthető, törvények által (és hittel-egyházzal) szabályozott rendbe foglalták. *Kölcsonös kötelezettséget* állapítottak meg a közösség tagjai között és a különböző kollektívumok között (lovagok, papok, gazdasági tisztviselők, parasztok, iparosok stb.). Az urak (lovagok) védelmi-katonai, területszervező tevékenysége éppúgy kötelezettség volt, mint a papok lelkipásztori, kulturális-politikai tevékenysége. Ahogy „kötelezettségei” voltak a lovagnak, a papnak, amelyeket ugyanúgy teljesíteniük kellett, mint a parasztnak a tized fizetését, illetve természetben vagy pénzben fizetni járadékait iparosoknak, halászoknak. Ebben a 9–10. századi életrendben, az új *adminisztrációs* rendben ötvöződtek a görög-római törvények alapelvei, a rájuk épült frank és germán területigazgatási és községi rend. Olvasni nem tud az igazgatott, de tudja, hogy az eddigi szokásjog helyett már a tisztviselőn is számon kérhető írott jog létezik. A szokásjog és az írott jog az érintkezéskultúrában még évszázadokig él együtt. De az feltehetően kezdettől világos volt: az új rend az egyénnek *biztonságot* nyújtott, az egyéni életstratégiákat *kiszámíthatóvá* tette, és ezzel az *egyén teljesítőképességét* fokozta. A zsidó-keresztény hitelvek és a görög-római eredetű közösségi, valamint frank-germán területigazgatási rend közösségmegtartó erő: feltehetően növelte a *szaporodás, az öröklés biztonságát*, ugyanakkor erősítette Európa északi-keleti peremterületének *védeltségét* a steppei nomád betörésekkel szemben. És biztonsággal segítette az északi és keleti feltöretlen földek, az erdők, a vizek hasznosítását. Vagyis: *ember és természet viszonyában* meggyorsította az ember és technikájának fokozatos fölénybe kerülését, amely majd néhány század után az ipari-technikai forradalmak áldásaihoz és a természetpusztítás mai veszélyeihez vezet...

Az európai kultúrkör kialakulása

Az új rend felvértezte az e térségben élő társadalmakat a szétesés ellen és felkészítette őket a következő évezred kulturális-gazdasági fejlődésére. (A kereszténység és az új területszervezési elvek ugyanígy terjednek a Frank Birodalom északi határvidékén, a mai dán, skandináv területeken. Külön érdekes az összehasonlítás a mai brit szigetvilággal,

ahol a 11. századi kontinentális kiterjeszkedés [1066] egy ősi angolszász jogra, törvényekre épülhetett, ugyanígy korábbi keresztény és viking elemekre, a mai angliai területeken.)

A keresztény hit és a ráépülő egyházszervezet, valamint a római–germán területszervezési elvek terjedésének eredményeként a közép-kelet-európai (ugyanúgy az észak- és nyugat-európai) régió kezdett *összeformni egy európai kultúrkörbe*. Ez a kultúrkör a maga zsidó-keresztény hitvilágával, görög-római–frank–germán közösségszervező és területigazgatási alapelveivel az elmúlt ezer esztendőben hatékonyabbnak bizonyult a világ más területein kialakuló kultúráknál.

Kereszténység, pogányság: keverékkultúra

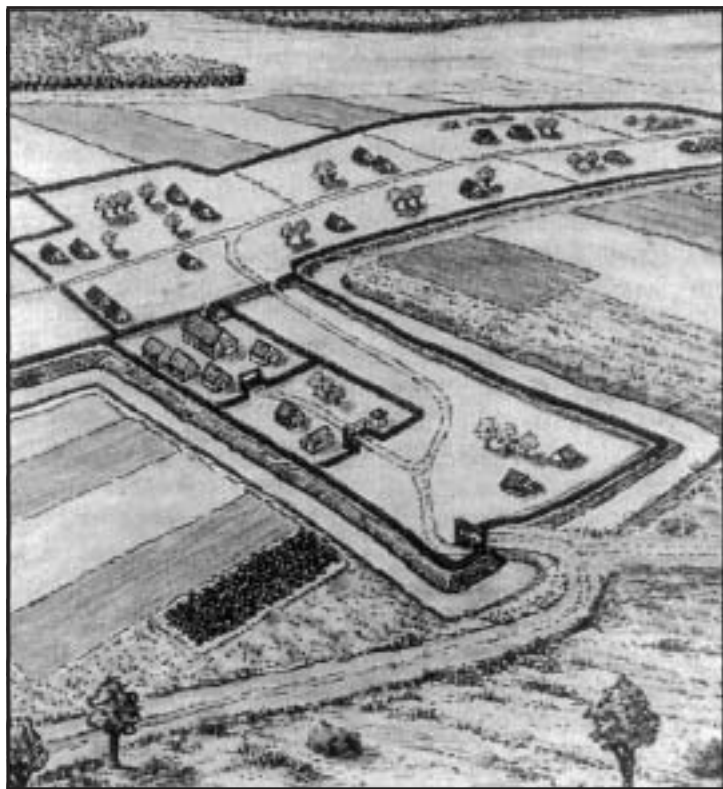
Regionális fejlődésbeli azonosságokról, hasonlóságokról beszélünk. Szólni kell a régi és az új életrendek találkozásáról is. Az európai történetírás – amennyiben lehet általánosítva erről beszélni – gyakran nem figyel fel arra, hogy a pogány–keresztény, *nomád–letelepült életformák sok évszázadon át együtt éltek a kereszténység felvétele és az új típusú állam megalapítása után*.

A térítések – mindenekelőtt az állami erővel bekövetkező térítések – következtében a keresztény kultúrelemek és a nyugat-európai közösségszervező elvek valóban általánossá váltak a peremterületeken is. De figyelni kell két körülményre: 1) a nyugati kereszténység az új keleti környezetben maga is átalakul; 2) sajátos kultúrkeveredés jön létre.

A *kereszténység maga is változott* azáltal, hogy felszívta magába a megtérített népek gondolkodási kultúráját is. Keresztény szimbolikában, latin-keresztény versformában szólal meg az államalapítás után kétszáz évvel az első magyar nyelven ránk maradt lírai költemény, az Ómagyar Mária-siralom. De a versben nem nehéz a pusztai népek felszakadó balladisztikus gondolatritmusát felfedezni. Ahogy a magyar egyházi énekekben is csodálatosan benne él az ősi pentatónia. *Írott emlékeink* természetesen csak az új kultúrelemeket őrizték meg. Ugyanígy *tárgyi emlékeink* is az erőszakos keresztény térítés szakrális emlékei vagy az új igazgatási rend maradványai (templomok, várak stb.). De a *szóbeliségben*, napi *szokásrendben* tovább éltek az ősi életformák elemei.

A görög-római eredetű *állam- és társadalomszerveződés* is számtalan, az ősi nomád életformából származó életelemet, néha *uralmi alapelvet* is olvasztott magába. Ilyennek tartom én többek között a magyar *államvezetés történelmében* az etnikai, vallási türelemnek tartós érvényesülését. A nomád birodalomszerveződések egyik alapelve: minél többféle nép tartozik birodalmadba, annál erősebb, gazdagabb vagy, tőlük csak a háborúban a részvételt és az adó fizetését kell elvárnod. De ne vedd el sem hitüket, se nyelvüket. Ezen elv továbbélését vélem felfedezni első királyunk, István „írott végrendeletében”, amikor az idegenek megbecsüléséről beszél. Sajátosan találkozik az ősi nomád elv a keresztény univerzalizmussal. Az alapelv érvényesítése magyarázza, hogy első királyunk miért nyitotta meg oly természetességgel udvarát a nyugati lovagok előtt. A csodálatos nomád tolerancia nagyon is haszonelvű uralmi alapelvnek bizonyult.

Tudomásul kell venni: a peremvidékeken élő népek kultúrája nem egyszerűen kicserélődött, mint ahogy lecsere-

Letelepült, földműves életforma.

Frank udvarház a 7. századból. Rekonstrukciós rajz

lik a beteg vért az emberi testben. *Átszíneződik* még a nyugati életformákat idehozó *lovagok és telepések* kultúrája is. Még a szigorúan egyetemesen szabályozott, Rómából parancsolt egyházi vagy a szerzetesi élet keretei is változnak a helyi viszonyokhoz igazodva. A térség népeinek kultúrája egy csodálatos *ötvözet*. Különösen az a 19–20. századi ipari forradalmak koráig.

A közép-kelet-európai térségben a 9–10. században megkezdődött e kultúrák összeütközése, találkozása, s ez változó körülmények között tart máig, ezer esztendőn át.

Teljes értékű kultúrák

Kultúráinknak e keverék jellegét történetírásaink kevésbé mutatják meg. Hogy a magyarokról szóljak: a magyarság a steppéről hozta magával (de ugyanígy az általam ismert bolgárok is) az iráni kultúrának számos elemét, a lovas népek *magatartásformáit*. Mint ahogy igazán egyedi a magyarok és a bolgárok esetében a *nyelvi* és szokásrendi kultúrelemek egymásra csúszása. A magyarok esetében: a több ezer éves finnugor nyelvi alpanyag és a rátelepedett steppei (iráni, bolgár, török) népek szókincs- és szokásformáinak együttélése. Ugyanez történik a bolgároknál, ahol az iráni-török szokáskultúra sokban tovább él, miközben átveszik a szláv nyelvet.

„Érték” vagy „elmaradottság” kérdése él bennünk, amikor a keresztény–pogány, görög–római vagy félnomád törzsi igazgatási rendszerek viszonyáról beszélünk, írunk. (Pontosabban: erről a kérdésállításról, gyakran szégyenlősen, csak a konferenciákat követő borozásokon szólunk.) Szerintünk itt nem első-

szorban „alsóbb-” vagy „felsőbbrendű” kultúrák összeütközéséről volt szó, hanem két teljes értékű, nagyon különböző életforma találkozásáról. A steppei nomád, elsősorban állattartó és állandóan hadakozó életformának tökéletesen megfelelt a törzsi nemzetségi szervezet, a pogány hitvilág. A letelepült és földművelő, a szemes termények termelésére és a domesztikált állattartásra berendezkedő életformának, termelési kultúrájának viszont az új szervezet – a keresztény alapelvekkel és a római igazgatási közösségi renddel – felelt meg jobban.

A történetírói értékítéletben egyetlen norma lehet: az ember életben maradásának és az egyszer megélhető élet javított újratermelésének igénye. Az *életfeltételek újratermeléséhez, a természet jobb hasznosításához, a szaporodáshoz* szükséges *élelemtermelés biztosításához* az Európa közepéről kiáramló közösség-szervező elvek bizonyultak immáron megfelelőnek.

Másként szerveződött régió

Miért is szükséges erre a figyelmet felhívni?

Egyrészt azért, mert a 19–20. század régészeti, néprajzi, antropológiai részletes eredményei felhívják a figyelmet erre a kultúrkeveredésre. (Amely az egyházi és kormányzati eredetű írásos emlékekből nem derül ki, s amely emléke anyaggal a történettudomány hagyományosan dolgozik.) Amikor az európai távlatok kihívásainak engedve új, szintetizáló szempontból közelítünk a térség történelméhez és használjuk a társtudományok (beleértve a természettudományokat is) résztanulmányait, akkor kezdenek igazán látszani *a közép-kelet-európai térség különbözőségei* a germán, frank szállásterülethez képest. És látszanak a térség *egyes népeinek azonosságai is*.

Másrészt azért is szükséges figyelniük regionális sajátosságokra, mert különben nem tudjuk megmagyarázni *ma* térségünk szemmel látható *igény-különbözését* a nyugat-európai régió normáihoz és igényeihez képest. A közép-kelet-európai régióban *nem lehet ma sem mechanikusan élni a nyugat-európai politikai társadalomszervezési receptekkel*. A térség *sajátosságainak figyelembevétele nélkül nincs eredményes európai együttműködés*. A tizennyolcak Európai Uniója

A nomád életforma továbbélése. Mongol nemezsátrak

nem lehet azonos a huszonnyolcak Európai Uniójával – mondjuk történészek, politikusok. *Igényünk a különbözősége* nem érhető meg a technikai-civilizatorikus fejlettség arrogáns mércéjével mérve: itt nemcsak „elmaradottság–fejlettség” ütközéséről van szó, hanem egy társadalmilag-kulturálisan is sokban *másként szerveződött* régió integrációjáról. És ez a *másként szerveződés* a történelemben gyökeredzik.

„Érték” vagy „elmaradottság” mutatója ez a másként szerveződés? Vitatkozzanak erről a politikusok. Mi a történelem alapján úgy látjuk: Európa egészének említett *sikertörténete* nem bontakozhatott volna ki, ha a 10–11. században nem következik be a „germán-frank központ” *kiterjeszkedése a peremvidékekre*: nyugati (mai angliai), északi (skandináviai) és keleti, délkeleti (jórészt szláv) területekre. Ezek a *peremterületek hol élelem- és nyersanyagraktárai* voltak a központnak (14–20. század), hol *termékfelesleget* befogadó piacok (11–20. század), hol *munkaerő-utánpótlás* forrásvidéke (20. század), hol a kontinens egésze innen kapta éppen a *technikai* (18. század angliai), *kulturális ösztönzéseket* (19–20. század). Az ezeréves kölcsönhatást, egymásra utaltságot jobbra elleplezi korunk gondolkodói elől a 20. század két nagy háborúja, majd Európa kettéosztása. (Előbb Németország – 1933–45 –, majd a Szovjetunió – 1945–90 – erősödése révén.)

Szinkron a történelemben, aszinkron a történetírásban

De tesz-e eleget az *európai történetírás* ezen regionális szemlélet kialakításáért? Azért, hogy világossá váljék Európa különböző *régióinak történelmi egymásrautaltsága*? Azért, hogy világossá váljanak a különböző *régiók másként-szerveződésai*? Azért, hogy láthatóvá váljanak az egy-egy *régió*n – így a közép-kelet-európai régió – *belüli azonosságok*, közös vonások?

Nem. Mi úgy látjuk, hogy ez az összehasonlító közép-kelet-európai történetiszemlélet máig késik. Pontosabban: megjelentek az első modern szemléletű összefoglaló munkák (erről később szólunk), de a térség történetírásai e szemlélettől alapjaiban távol állnak.

Szinkront látunk a *megtörtént történelemben, aszinkront a történetírásban!* Szinkron, szoros kapcsolódás mutatható ki például az államalapítások történelmében, de most kívánjuk még megteremteni a szinkront a történészek, a történetírások között. Többek között ezzel a konferenciával is.

V. Új, regionális történetiszemléletért

Célunk: *a regionális történetiszemlélet kiteljesítése* a térség szellemi életében. Célunk: járja át a regionális szemlélet a *történetkutatást, a történelemtanítást és a történetírást* egyaránt. Minden kisközösségi – ún. helytörténeti –, minden államtörténeti, de ugyanígy gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kutatás kezdődjék már a kutatási célok állításánál, a bibliográfiai tájékozódásnál az államhatároktól független, regionális összehasonlítással. (Itt most nincs terünk annak kifejtésére, hogy a regionális szemlélet, fel fogásunk szerint, jelenthet államon belüli vagy államhatárokat átlépő regionális tárgyalást.)

Mi segíti és mi hátráltatja ezt a törekvésünket? Segíti az, hogy a térség történeti gondolkodásában az államhatároktól független *regionális szemlélet* a 20. században mindig is benne rejtett. Hátráltatja e szemlélet általános elfogadottságát, hogy a 19–20. században – ma is – *a történetírás és a történelemtanítás egész fogalomrendszere, témakijelölése nemzetállami keretekben történik*. Sőt, még az ún. egyetemes történeti vagy világtörténeti stúdiumok is leginkább nemzetállami keretekbe szorított összehasonlítások.

A térség történetírásai – amióta modern történetírás létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: *a modern európai történetírás nemzetállami céljainak átvétele*. A másik ok: *a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok* máig erősek.

A történetírás nemzetállami céljai

Az első ok: *az európai történetírás nemzetállami céljai*. Ismeretes, hogy Európában a *professzionista történetírás és a történelemtanítás a nemzetállamok születésével együtt fejlődik ki*. A 19. századi állam, mint területigazgatási egység, a maga cizellált igazgatási rendjével, az új polgári politikai rendszerrel csakis egy közös nyelven, az ún. *államnyelven* működhetett. De ugyanígy szükség volt az államnyelv kiművelésére az ipari vállalatokban, a szakigazgatásban, közlekedésben. Az állam feladatának tartotta, hogy állami iskolarendszerrel művelje ki, emelje irodalmi szintre az államban a *többségi nemzet nyelvét* és alakítsa ki az *állampolgári közösséghez való kötődés érzelmi-értelmi szálait*, mindenekelett a közös hagyományanyagot. A nemzeti nyelv, a nemzeti történelem mellett azután fontos tárgy lesz az állami oktatásrendszerben a természetismeret, amely elsősorban az *államterület földtani, állat- és növényviszonyainak* ismeretét tartalmazza. És ezeket az állampolgári közösséget erősítő ismereteket csak kiegészíti az általános természettudományos ismeret (a későbbi fizika, kémia és a matematika). Nincs tehát semmi különös abban, hogy az európai történetírás a 19., sőt a 20. században nemzetállami célokat követett és követ ma is.

A történettudomány intézményrendszerei, tanszékei, folyóiratai, társulatai, a kutatók témái elsősorban nemzetállami keretekben mozogtak. És a történeti munkák végső céljai is a nemzeti és az állami megerősödést, legtöbbször a *nemzeti közösség kiválóságának* kiemelését szolgálták. Igaz, e nemzetállami szempontokon időről időre felülemelkedik az európai elitértelmiség és egyetemes emberi jelenségeket vizsgál történeti hagyományokban és jelenbéli társadalmi folyamatokban. Így fejlődik ki lényegében a modern gazdaságtörténet-írás, a modern társadalomtörténet- és a modern művelődéstörténet-írás. (Nem véletlenül az európai fejlődés ún. háborúmentes korszakaiban, 1880–1910 között.) De az egymást követő *európai háborúk* a 19–20. században és az államok napi politikai összeütközése újra és újra a hagyományos nemzetállami szempontokat (és a hozzá kapcsolódó politika- és hadtörténetírást) helyezi a központba.

Fordulat a nyugati történetírásban (1963)

Fordulatot hoz Nyugat-Európában a II. világháború tanul-

ságainak levonása. A három európai háború (1870, 1914, 1939) kirobbantásában döntő szerepet kapott német és francia állam vezetői megegyeznek a „történetírások békéjében”. 1963-ban létrejön az állami szóval is szankcionált *kiegyezés a német és francia történetírás között*, amelyet követően 1970: a németek új Kelet-politikája, vagyis látványos szakítás a száz éve tartó európai hatalmi háborúk hagyományával.

Ezt az új német Kelet-politikát a történetírásban is követi a *szakma százéves hagyományainak felülvizsgálata*, mindenekelőtt a háborúk történelmének, az állam szerepének újraértékelése. És megkezdődik, ugyancsak az 1970-es években, az új kommunikációs forradalom részeként, az állami élettől független közösségi formák tanulmányozása: új lendületet kap a mikro-történelem, a mindennapok világának története, a művelődés története és nem utolsósorban a gazdaságtörténelem. Immáron ez utóbbiból – és nem az államot vizsgáló diplomáciatörténetből – nőnek ki az új globális és regionális témájú történeti művek. Ezek már bevallottan az állami határoktól független világgazdasági folyamatok történelmét, vagy kontinenstörténeteket tárgyalnak.

A nemzetállam Közép-Kelet-Európában

Közép-Kelet-Európában a történetiszemléletben (és általában a politikai gondolkodásban) a *nemzetállami szempontok trónfosztása nem történik meg*. A térség történetírásai 1945-ig követik a nyugat-európai történetírást, sőt azok nemzetállami szempontjait még felerősítik. És tovább erősödnek ezek a nemzetállami szempontok a század második felében is, jóllehet azok már Nyugat-Európában háttérbe szorultak. Ennek oka: a II. világháború után is, egészen napjainkig, a nemzetállami szempontok napi aktuális töltést kaptak.

A térségben az önálló nemzeti államok csak későn alakulhattak meg, és akkor is csak részben tudták betölteni a térségben élő azonos nemzetiségű lakosság egybefogását. A magyarok 1867-ben jutottak ismét állami önállósághoz (akkor is csak mint a dualista Monarchia része), a románok 1859-ben (de a térség román lakosságának csak egy részét tömörítve), a lengyelek először 1918-ban, a csehek 1918-ban (de a szlovákokkal, kárpátukránokkal egy közös államban), a szlovákok csak 1939-ben, a szlovének, horvátok 1918-ban (de a szerbekkel, bosnyákokkal, albánokkal közös államban, majd ez utóbbiak 1941-ben önállóan). Sőt, az óhajtott nemzetállami beteljesülés csak most néhány esztendővel ezelőtt, 1992-ben következett be, amikor is mind a csehek, mind a szlovákok, tőlünk délre pedig a szlovének, horvátok önálló nemzetállamot alakíthattak. *A nemzetállamok kialakulásának ezen megkésettisége hosszú időn át aktuálissá tette a történetírásban is a nemzetállami szempontok követését.*

E történetírások joggal hangsúlyozták a *nemzetállam fontosságát* abban, hogy a nemzeti kultúrát kifejlessze. Kétségtelen, akár a cseh, akár a szlovák, a magyar, a román, a szlovén nemzeti kultúra csakis azáltal válhatott ún. teljes nemzeti kultúrává, hogy állami erővel egy adott területen a többségi nyelvet, az igazgatás, a gazdasági tevékenység és a teljes körű oktatás nyelvét tették. De arra már nem figyelt

fel a térség történetírása – vagy tudatosan mellőzte a tényt –, hogy a közép-kelet-európai régióban az *államhatárok és a nemzeti szállásterületek soha nem fedték egymást*. Éppen azért nem, mert a térség a keleti és nyugati kultúrák találkozási zónája, és a térségbe beszivárgó steppei népek, valamint az itt a 6. századtól megerősödő szlávok és a Nyugat-Európából betelepülő germán, frank és egyéb latin népek egy szoros munkaszervezetben éltek együtt. Ami a térség etnikai, vallási sokszínűségét idézte elő. És amely sokszínűség akkor tette működőképessé és versenyképessé a térség társadalmait, amikor a térség területigazgatási szervezete tolerálta ezt a sokszínűséget. Amikor a területigazgatási szervezet (*az állam*) *konszenzusteremtő* volt a szórta élő etnikumok és vallások között. Amikor az állam nem törekedett a területén élő többségi kultúrának kizárólagosságot teremteni.

1900-ig, az ipari forradalom térségbeli kibontakozásáig úgy látszott, van esély arra, hogy a térség államszervezete megőrizze ezt a toleráns, konszenzusteremtő funkciót. Az államban (az Osztrák–Magyar Monarchiában) élő két többségi nemzet, a német és a magyar azonban kevéssé tudta biztosítani a különböző szláv és román kisebbségek nemzeti kultúrájának kifejlődését. Főként öngazgatási kereteik kiépítését korlátozta. Ami azután e kisebbségeket az államszervezet felbontására serkentette.

Ismeretes, hogy a *világhatalmi erők* azután nem a Monarchia demokratikus átalakítását, hanem a nyugati típusú nemzetállamok megteremtését tűzték ki célul. Ez valósult meg 1919–20-ban. Ismeretes: *tarthatatlannak bizonyult ez a nemzetállami rendszer*, hiszen 1920 után sokkal több nemzet élt kisebbségi sorban, mint 1920 előtt. Ez újabb területrendezéshez vezetett (1938–45), majd nemzetrészek kitelepítéséhez az ősi szállásterületről (1945–47). A nemzetállami háborúskodások tovább folytatódtak.

Természetes, hogy a történetírás 19. századi, nemzetállami szempontjai tovább éltek, sőt fölerősödtek a kutatásban és a történelemtanításban egyaránt. A történelem idézése napi politikai kérdéssé vált: a történelem hivatott azt bizonyítani, hogy a *saját nemzet* (legyen szó magyarokról, románokról, szlovákokról, horvátokról stb.) *ősei előbb voltak honosak*, mint a szomszédok, azon a területen, ahol most éppen laknak. Vagyis *történeti érvekkel igyekeztek bizonyítani „jogukat” a mai államterülethez*. Bizonyítani kívánta a történetírás, hogy e kis nemzetek mindig a Nyugat védőbástyái voltak, így számítottak a nyugati nagyhatalmak „hálájára”, vagyis arra, hogy a közép-kelet-európai kis nemzetek egymás elleni harcában majd éppen az ő oldalukra fognak állni.

Rendszerváltás a szovjet zónában

És mi történt a II. világháború után?

Amikor a Szovjetunió kiterjesztette befolyását a közép-kelet-európai térségre, meghirdette a proletár internacionalizmus ideológiáját. Le akarta törni az eddigi nemzetállami ellenségeskedéseket, amelyek nagy szerepet játszottak a 20. századi két világháború kirobbantásában. Ugyanakkor a maga nagyorosz-szovjet szupremáciáját terjesztette ki nemcsak a térség katonai, de gazdasági és politikai-ideológiai rendszerében is.

Ez a *nagyhatalmi előnyomulás* a közép-európai kis nemzetekben a nacionalizmus egy újabb formáját, az ún. *védhatalmi nacionalizmust* hívta életre. Ebben a védhatalmi nacionalizmusban a nemzeti történelem és általában a nemzeti hagyományok, nem utolsósorban a *nemzetállami önállóság állandó hangsúlyozása* érzelmi és politikai töltetet nyert. A szovjet rendszer *belső ellenzékének* kisebb csoportja emberjogi, nagyobb csoportja *nemzeti érvekkel indult harcba a szovjet rendszer lebontásáért. A nemzeti történelem művelése és a történelem „nemzeti látószöge” ismét aktuális politikai szerepet kapott.* És az sem véletlen, hogy a politikai rendszerváltás felgyorsulásának időszakában (1989–90) a történészek a politikai rendszerváltásban oly nagy szerepet kaptak. Mint ahogy ennek a védhatalmi nacionalizmusnak volt köszönhető az, hogy 1990 után az eddigi szövetségi államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) apró nemzetállamokra töredeztek, ami az önálló Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország (és a Baltikum kis államainak) létrejöttéhez vezetett.

Joggal féltünk – és féltünk többen – attól, hogy a politikai rendszerváltás, majd a nyomában kialakuló kis nemzetállami képződmények a történetírásban magukkal hozzák a nacionalizmus újabb megerősödését. Nem így történt.

A közép-kelet-európai térség történetírásának kétszáz éves történelmében először a történetírás távolmaradt a kis nemzetek egymás ellen uszításától. Ezt az uszító államnacionalista propagandát – igaz, hogy történeti érvekkel – elsősorban a politikai elit tüzelte. A történésztársadalom vezető egyéniségei és intézményei jobbra távolmaradtak a történelemmel űzött ideológiai háborúskodásoktól. Úgy látszik, történetírásaink évszázados hidegháborúja lezárult. (Míg a politika szintjén ez a hidegháború tovább folytatódik.)

VI. A regionális szemlélet alapjai

A közép-kelet-európai rendszerváltás időszakában éppen egy olyan nemzedék vette át a kezdeményező szerepet a történetírásban, amelyik fiatal kora óta szakítani kívánt a történetírásban a nemzetállami szempontokkal.

A rendszerváltás nemzedéke

E generáció tagjainak meghatározó élménye volt az *újat akarás* a II. világháború után, *de nem szovjet módon.* Meghatározó élmény volt nemcsak a *német–francia megbékélés* (és nyomában a *historiográfiai revízió*), de meghatározó élmény volt az új német Kelet-politika. Amely egyrészt szakítani kívánt az imperializmus korának történet-, illetve politikai szemléletével és a közép-kelet-európai térség népeit egyenrangú nemzetekként kezelte. Másrészt az új keleti politika fellazította a *szovjet rendszer szellemi elzárkózását*, és lehetővé tette, hogy az akkor fiatal nemzedék nyugat-európai és amerikai ösztöndíjakra pályázhasson.

Az a generáció, amelyik a rendszerváltás következtében Közép-Kelet-Európában a történettudomány vezető pozícióiba került, az a nemzedék Németországban, Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban iskolázódott. Átéltte tehát a nemzetállami történeti szempontok revízióját és ugyanakkor belekerült az új szakmai-módszer-

tani áramlatokba: a művelődés, a gazdaság, a társadalom állami élettől független tereumait vizsgálta. Politikailag pedig *kiábrándult* a történészek által száz év óta követett *hatalmi állam mítoszából.* Nem hitte többé, hogy az állam külső és belső elnyomó funkciói a legfontosabbak, hanem az államban már sokkal inkább olyan eszközt látott, amely eszköz a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését, a születési és műveltségi esélyegyenlőséget, az egészségügyi, művelődési gondoskodást és az egyszer megélhető élet humánus voltát hivatott szolgálni. (Ezért tudta ez a generáció – függetlenül attól, hogy a nyugati vagy a szovjet zónában született – megkülönböztetni a szovjet megszállási övezetben a társadalmat a politikai hatalomtól, és őszintén érdeklődött a közép-kelet-európai térségben, sőt a Szovjetunióban élő társadalmi rétegek emberi problémái iránt.)

Az új történetírás gyökerei

Ez a generáció ugyanakkor kiábrándult az előző generáció mind jobboldali, mind baloldali őrsgérváltóiból. Nem követte elődeinek receptjét, akik – akár politikai jobb-, akár politikai baloldalon – el akarták söpörni a korábbi korszakok szakmai eredményeit. E generáció fiatal korában érdeklődéssel fordult *a régió és Európa történetírásának története felé.* És a historiográfiai tájékozódásban feltárulkoztak azok a korábbi történettudományos törekvések, amelyek *a közép-kelet-európai térség történetét regionális szemlélettel kívánták tárgyalni.* A magyarországi fiatal generáció újraolvasta az 1930-as évekből Hajnal István, Szekfű Gyula munkáit, akik ekkor már – kiábrándulva a nemzetállami megoldásokból – arról beszéltek, hogy az Európa peremén élő ún. kis nemzetek történelmében igen sok a hasonlóság, és a dán, holland, norvég, svéd, lengyel, magyar, cseh és szlovák, horvát stb. történetírások közös szakmai fórumait kívánták megeremteni. Ugyancsak ezek a fiatalok érdeklődéssel fordultak az 1941-ben létrehívott Teleki Intézet még közöttük élő munkatársaihoz, akik 1941–47 között *a Kárpát-medence népeinek összehasonlító történelmét kívánták tanulmányozni,* és akik 1945 után a román–magyar, szlovák–magyar stb. megbékélést hirdették a közös történelmi hagyományok kiemelése útján. (Benda Kálmán, Györffy György, Makkai László, Kosáry Domokos.)

De mind a magyar, mind a szomszédos országokbeli fiatalok újraértékelték az 1930-as években, igaz, rossz politikai céllal létrehívott *müncheni Südostforschung* tevékenységét, és örömmel lettek a megújuló új Súdosteuropa Institut fiatal munkatársai, bedolgozói. (Az intézetet akkor M. Bernath vezette új célok felé, és vonta be a közép-kelet-európai térség fiatal kutató nemzedékét. Ugyanakkor a Südosthistorische Gesellschaftban hasonló szellemben vonzotta a fiatalokat a regionális szemléletű fórumokat Adam Wandruschka professzor.) A munkák központjában, ugyanúgy, mint az 1930-as években, de most már pozitív célú érdeklődéssel, a térség összehasonlító történelme állott, amelynek eredménye az új délkelet-európai bibliográfia, életrajzi lexikon lett.

És ez a generáció örömmel tanult *az USA-ban kialakuló Közép-Kelet-Európa-kutatásból.* Itt az 1945 után Közép-Kelet-Európából emigrált történészek, politikusok hívták

létre azokat a tanszékeket, intézeteket (New Yorkban Deák István, Seattle-ban Péter Sugar, a Rutgers Egyetemen Held József és mások), amelyek regionális szemlélettel közelítették Közép-Kelet-Európa történelméhez. (Ezeknek az USA-beli kutatásoknak lesz aztán eredménye P. P. Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, 1992; Peter Sugar nagyívű kötetsorozata: *A History of East Central Europe*, valamint legutóbb, 1996-ban, L. Johnson monográfiája: *Central Europe*.)

Új historiográfiai központok a térségben

A rendszerváltásban pozícióba került fiatal generáció ragaszkodott tanítómesterei közül azokhoz, akik mindig is a regionális összehasonlítás vezető történész egyéniségei voltak a térségben. Az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet (ÖOSI) új profiljának kialakítója Richard-Georg Plaschka, vezéregyénisége volt és sokunk tanítója ezekben az akciókban. De hasonló szerepet játszott az 1988-ban fiatalon elhunyt magyar Ránki György, a német V. Press, vagy a németek közül az 1990-es években is Plaschka mellett oly aktív mainzi von Aretin, vagy a bukaresti D. Berindei, illetve a kolozsvári C. Muresanu. (És e vonatkozásban is ki kell emelni a világhírű budapesti gazdaságtörténeti iskolát: Pach Zsigmond Pált, Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt, akik nemcsak támogatták a regionális szemlélet erősödését, mint az akadémiai történettudomány vezéregyéniségei, hanem megírták az első összefoglaló európai gazdaságtörténeti és regionális gazdaság- és társadalomtörténeti szintéziseket is.)

A marxista Kelet-Európa-kutatás

A történetírások 1989–92 között nem lettek az újraéledő nacionalizmusok kiszolgálói. És ebben, paradox módon, szerepet játszik a szovjetek által erőltetett, internacionalista politikai szempontokat követő *marxista Kelet-Európa-kutatás is*. A Szovjetunió világpolitikai berendezkedéséhez híven történeti intézetet hívtak létre Moszkvában is, a közép- és délkelet-európai történet kutatásának intézetét. És ebben az intézetben minden egyes térségbeli nemzetnek ún. szakértő referensei voltak. A cél: a Szovjetunió politikai és ideológiai térségbeli akcióinak legyen ez a történeti háttérintézménye. Ugyanígy az egyes megszállt országokban is a „Szovjetunió és Kelet-Európa” történelmének tanulmányozása – így összekapcsolva – azt a célt szolgálta, hogy a Szovjetunió vezetésével *politikailag*, katonailag megalkotott közép-kelet-európai államszövetséget szolgálja: *hangsúlyozva a térség történelmében a közös elemeket*. Kétségtelenül jogos és korszerű *szakmai célkitűzés* keveredett a *hatalmi politika rossz céljával*. Mindenesetre ezekben a kutatóintézetekben, tanszékeken – Moszkvában éppúgy, mint Varsóban, Krakkóban, Prágában, Budapesten stb. – olyan fiatalokat képeztek ki, akik életük későbbi szakaszán is elkötelezett hívei voltak a közép-kelet-európai összehasonlító regionális kutatásnak.

1961 után, amikor lazult a direkt szovjet politikai nyomás a szellemi élet egyes területein, ezek az intézmények mind kevesebbet foglalkoztak a Szovjetunió napi politikai céljával és mind többet a közép-kelet-európai régió *szakszerű*

összehasonlító történelmével. Kétségtelen, személyes szerencse is volt, hogy a moszkvai intézetben a reformpolitikához közel álló személyiségek dolgoztak, akik elsősorban azt tartották feladatuknak, hogy a szovjetek vezette szocialista tábor országainak történelmét orosz nyelven megismertessék. Így erősödött meg Magyarországon is egy máig aktív, Kelet-Európát kutató iskola, amelynek vezető egyéniségei először Arató Endre, Perényi József, majd a mai napig Niederhauser Emil lettek. A regionális szemlélet a magyar történetírásban elfogadott szemléletté vált, és az előző nemzedékből olyan kiváló erőket vonzott magához mint Ádám Magda, Ormos Mária, Katus László stb.

A Monarchia-kutatás megújítása

És végül külön kell szólni e generáció mesterei közül azokról, akik az 1960-as években – *kiábrándulva a nemzetállami célok követéséből* – újratárgyalni kívánták az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét. Mint egy olyan igazgatási egység történelmét, amelyben az egyes nemzetek és társadalmi rétegek a kor szintjén egy relatív szabad emberi, kulturális és gazdasági érvényesülésre találtak. A fentebb már említett Richard-Georg Plaschka, a szintén osztrák Engel-Jánossy, azután a cseh Havranek, J. Koáalka, a lengyel Batowski, Felczak és mindenekelőtt a magyar Hanák Péter neve kívánkozik ide. Az 1960-as években indított, az Osztrák–Magyar Monarchia történelmét tárgyaló kötetek már regionális, gazdasági, politikai, etnikai folyamatokat tárgyaltak.

A közép-kelet-európai régió történetírásának története izgalmas témája lesz majd a rendszerváltások történelmének. Kétségtelen, hogy a rendszerváltás történelmében az egyik „sikertörténet”.

VII. A jövőről

A mai konferencia *kezdet* kíván lenni. Kezdetre egy olyan akcióorozatnak, amelynek során a közép-kelet-európai térség különböző korszakainak összehasonlító történelmét kezdjük el rendszeresen tárgyalni. Kezdjük most az államalapításokkal. De azután folytassuk akár a középkori agrárforradalommal, vagy a nagy művelődési áramlatok: a gótika, a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás, a romantika, a historizmus vagy akár az irodalmi újrealizmus térségbeli történetével. De ugyanúgy tárgyalásra kívánkozik a regionális integráció politikája (gondoljunk csak az Anjoukra, a Luxemburgiakra, a Jagellókra, a Habsburgokra), vagy a térség elhelyezkedése az európai pénzgazdálkodás kibontakozásában (14–15. század), illetve a 16–17. századi világpiaci fejlődésben. És sorolhatja bárki a regionális összehasonlításra váró témák özönét az ipari-technikai forradalmak, a diktatórikus uralmi rendszerek vagy a szociális mozgalmak történetéről. Tegyük ezt azért, hogy *a térség történelmében meglévő szinkron kövessék a történetírások szinkronba hozása is*. De tegyük ezt azért is, mert most, a *szovjet megszállás utáni újrakezdésben* a regionális történelmi érdekek vagy érdekellentétek őszinte és pontos feltárása mutathatja meg a jelenben is a közös vagy eltérő valós érdekeket. Hiszen a *történelem tanulmányozása nemcsak érdekes, de hasznos is*.

GLATZ FERENC